

जनता शिक्षण संस्थेचे,

किसन वीर महाविद्यालय, वाई

भूगोलशास्त्र विभाग

❖ अभ्यास सहल अहवाल ❖

महाबळेश्वर

सहल संयोजक व मार्गदर्शक

प्रा. तानाजी हाके
(एम.ए., बी.एड.)

प्रा. कदम एस.बी
(एम.ए., सेट, नेट)

प्रा. डॉ. विनोद वीर
(एम.ए. पीएच.डी., सेट, नेट)

KISAN VEER MAHAVIDHYALAYA, WAI

✧ DEPARTMENT OF GEOGRAPHY ✧

CERTIFICATE

This is to certify that,

Miss. Bhosale Priti Laxman is a bonafide student of this Department, studying in B.A. Part-III and she has satisfactorily carried out the excursion tour prescribed by the Shivaji University, Kolhapur for graduate degree course in GEOGRAPHY and that this journal report represent her work in the year 2020-2021

Teacher-in-Charge

Date :- 27/06/2021

Head

Department of Geography

* अनुक्रमणिका *

- १) प्रस्तावना
- २) शैक्षणिक सहलीचे महत्त्व
- ३) शैक्षणिक सहलीचे उद्देश
- ४) भौगोलिक स्थान
- ५) अक्षवृत्तीय व रेखावृत्तीय विस्तार
- ६) ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
- ७) शैक्षणिक सहलीचा प्रवास मार्ग
- ८) नैसर्गिक भू-दृश्यांचे दृष्टक
- ९) प्राकृतिक रचना
- १०) हवामान
- ११) जलप्रणाली
- १२) वनस्पती
- १३) मृदा
- १४) शेती / कृषी
- १५) दळणवळण व वाहतूक प्रकार
- १६) लोकसंख्या
- १७) वसाहती - ग्रामीण वसाहती, नागरी वसाहती
- १८) महाबळेश्वर
- १९) सारांश

१) प्रस्तावना :-

भूगोलामध्ये सहलीला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. प्रवासाने वस्तुस्थितीचे आकलन होते. निरीक्षणातून वेगवेगळ्या घटकांची माहिती मिळते. एखाद्या प्रदेशातील जमीन, जमीनीचा प्रकार, पिके, नैसर्गिक वनस्पती, भूपृष्ठ रचना व या सर्वांवर होणारा हवामानचा परिणाम यांचे निरीक्षण करता येते.

२) शैक्षणिक सहलीचे महत्त्व :-

भूगोल विषयात अभ्यास सहलीस असणारे महत्त्व खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते.

- १) खऱ्या भौगोलिक ज्ञानाचा पाया वर्गबाहेरच घातला जातो.
- २) शैक्षणिक सहलीमुळे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर पडते व असलेल्या ज्ञानाचा विकास होतो.
- ३) पुस्तकी ज्ञानापेक्षा प्रात्यक्षिकाद्वारे अभ्यास केल्याने वस्तुस्थितीचे ज्ञान होते व ते कायमस्वरूपी मनात राहते, वृद्ध होते.
- ४) अभ्यासासाठी निवडलेल्या क्षेत्राची माहिती करून घेणे, घटकांचे वर्गीकरण करणे, वस्तुस्थितीच्या घटकांचा सुसंगत अभ्यास करणे इ. गोष्टींचे आकलन अभ्यास सहलीतून होते.
- ५) अचूक व योग्य भौगोलिक नोंदी ठेवण्याचे कौशल्य अभ्यास व सहलीद्वारे प्राप्त होते.
- ६) सहलीमुळे आपल्याला आजूबाजूच्या परिसरासंबंधी माहिती मिळते.
- ७) समोवतालच्या पर्यावरणाचा किंवा स्थानिक भौगोलिक घटकांचा मानवी जीवनावरील परिणाम व पर्यावरणाशी समायोजन याची माहिती मिळते.
- ८) वेगळ्या परिसरातील व्यक्तींचे जीवनमान, पेशाव, भाषा, आहार, यांची माहिती मिळते.

3) शैक्षणिक सहलीचे उद्देश :-

या सहलीचे उद्देश पुढील प्रमाणे:

- १) महल प्रदेशातील विद्यार्थ्यांना एकता साधून घेणे.
- २) महल प्रदेशातील प्राकृतिक रचना पाहणे.
- ३) महल प्रदेशातील नैसर्गिक व सांस्कृतिक दृश्यांचा अभ्यास करणे.
- ४) महल प्रदेशातील हवामानाचा अभ्यास करणे.

वरील उद्देश ओढ्यांसमोर ठेवून भूगोलशास्त्र विभागाने महाबळेश्वर दर्शन ही सहल आयोजित केली.

४) महाबळेश्वर : भौगोलिक स्थान

भारताच्या किनारपट्टी लगत असलेल्या सह्याद्री पर्वतात वाईपासून ३२ कि.मी. वर आणि साताश्याच्या वायव्येस ५३ कि.मी. वर तर पूव्याच्या नैऋत्येस १२९ कि.मी. वर महाबळेश्वर हे शहर वसले आहे. महाबळेश्वरची समुद्रसपाटीपासूनची उंची १३५३ मीटर आहे. महाबळेश्वरचे एकूण क्षेत्रफळ १३०.२ चौरस कि.मी. आहे.

५) अक्षवृत्तीय व रेखावृत्तीय विस्तार :-

महाबळेश्वरच्या अक्षवृत्तीय विस्तार $७३^{\circ}३१'$ पूर्व ते $७३^{\circ}५२'$ पूर्व आहे. आणि रेखावृत्तीय विस्तार अनुक्रमे $१७^{\circ}५०'$ उत्तर ते $१७^{\circ}५८'$ उत्तर असा आहे.

६) ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

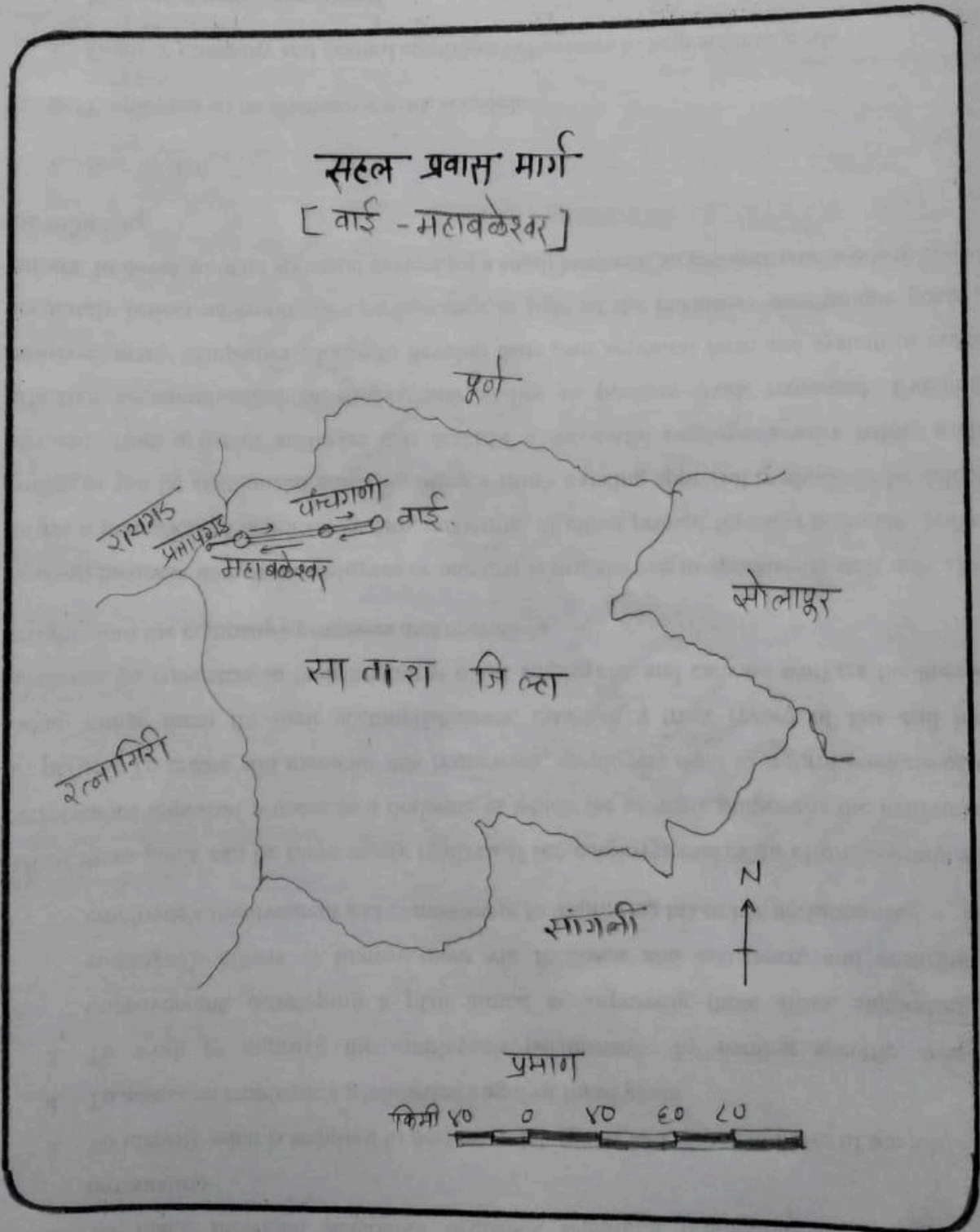
महाबळेश्वरचे क्षेत्र- महाबळेश्वर व महाबळेश्वर हे दोन स्वतंत्र भाग आहेत. क्षेत्र महाबळेश्वर प्राचीन काळापासून वसलेले आहे. याला 'द्योम महाबळेश्वर' असेही म्हणतात. द्योम ऋषींच्या वास्तव्यावरून ज्या गावाला द्योम हे नाव घडले ते महाबळेश्वरच्या पायथ्याशी आहे.

क्षेत्र महाबळेश्वरपासून पूर्वेला अर्धा कि.मी. वर डोंगर कड्यावर प्राचीन हेमाडपंती शिवमंदीर आहे. तिला कृष्णामाईचे मंदिर म्हणतात. येथूनच कृष्णा नदी झेपावते. हे इ.स. ८ व्या/९ व्या शतकात बांधले आहे. डोंगर इनाक्यात राहणाऱ्या मामलेश्वर अर्थात शंकर हा सह्याद्रीच्या पायथ्याचा स्वामी मामलेश्वर या शब्दावरून महाबळेश्वर हा शब्द उत्पन्न झाला.

6) शैक्षणिक सहलीचा प्रवास मार्ग :-

अभ्यास सहलीचा प्रवास मार्ग हा वाई - पाचगणी - महाबळेश्वर - वाई
होता. प्रवास सुमारे 905 कि.मी. आहे.

(नकारा) सहल प्रवास मार्ग वाई - महाबळेश्वर

७) नैसर्गिक भूदृश्यांचे घटक :-

या घटकांमध्ये प्रवास मार्गातील प्राकृतिक रचना, हवामान, जलप्रणाली, वनस्पती, मृदा इ. घटकांचा समावेश होतो. व या सर्व घटकांचा रच्युनमानाने अभ्यास केलेला आहे.

८) प्राकृतिक रचना :-

अभ्यास सहल प्रवास मार्गातील भाग हा दख्खनच्या पठाराचाच काही भाग आहे. हा भाग डोंगराळ व डोंगर शिंगानी व्याप्त आहे. वई हे शहर समुद्रसपाटीपासून सुमारे २४७४ फूट उंचीवर असून हा दख्खन पठाराचा भाग आहे. हे पठार व भूरचना सह्याद्री पर्वताच्या शाखांमुळे काही ठिकाणी कमी अधिक उंचीची बनलेली आहेत. वई ते महाबळेश्वर या शैक्षणिक सहल मार्गातील प्रदेश प्राकृतिक दृष्ट्या पुढील प्रमाणे होता.

१०) हवामान :-

घाटमाया, कोकणपट्टी व पर्जन्य छायेचा प्रदेश यांचे हवामान वेगवेगळे आहे. घाटमायावर थंड हवा आहे. कोकणच्या पट्टीत दमटपणा उष्णता अधिक आहे. पर्जन्य छायेच्या प्रदेशाची हवा कोरडी व विषम आहे. महाबळेश्वरचे सरासरी तापमान उन्हाळ्यातील १६ ते ३० से. आणि हिवाळ्यातील १३ ते २५ से. सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान २२७२ मी. मी. इतके आहे.

११) जलप्रणाली :-

सह्याद्री हा एक महत्त्वाचा जलविभाजक आहे. सावित्री, कोयना, वेण्णा कृष्णा या नद्यांच्या उगम महाबळेश्वर येथे झाला आहे. महाबळेश्वरमधील नद्या ह्या बहुतेक बारमाही आहेत. कारण अरबूर पर्जन्यमान आहे.

१२) वनस्पती :-

वाई ते पाचगणी पर्यंतचा भाग पर्जन्य ह्यायेत येत असल्याने पावसाचे प्रमाण फार कमी असल्याने वनस्पतींचे प्रमाण कमी आहे. पाचगणी ते महाबळेश्वर ह्या हाटमाथ्यावर पावसाचे प्रमाण जास्त असल्याने तेथे सदाहरित अरब्ये आहेत. महाबळेश्वरला ब्रम्हारथ्य जंगल आहे. तेथून पुढे प्रतापगड परिसर कोकणात मोडत असल्याने तेथे सदाहरित व निमसदाहरित अरब्ये आढळून येतात. विशेषतः महाबळेश्वर परिसरात दाट जंगलयुक्त प्रदेश आहे. या प्रदेशात जांभूळ, आंबा, करवंद, हिरडा, अंजन, बेहडा, शेळा, कारवी वगैरे वृक्ष पाचगणी प्रदेशात ओक, पाईन, फर, अशोक इ. वनस्पती पहायला मिळतात. काली ठिकाणी सागाची लागवड करण्यात आली आहे. काली ठिकाणी वृक्षतोड झालेली आहे.

१३) मृदा :-

वाईत नद्यांच्या काठाला काळी (रेग्युर) सुपीक गाळाची मृदा आढळते. तर जसजसे वर जाऊ तसतसा मृदेचा रंग हळूहळू बदलत जाऊन तांबूस तपकिरी होतो. हाटमाथ्यावर महाबळेश्वर मध्ये जांभा मृदा आढळते. ही जमीन उष्ण कटिबंधीय प्रदेशात आर्द्र हवामानात तयार होते. विदारण (झीज) व पाण्याचा निचरा होऊन त्यातील सैत्रीय द्रव्ये खालच्या थरात किंवा वाहून जातात. जमिनीमध्ये लोह, अॅल्युमिनीअम आणि मॅग्नेशियमची संयुगे असतात. खडकामधील सिलीकावर विदारणाची प्रक्रिया होऊन लिचींगची प्रक्रिया व त्यापासून आयर्न ऑक्साइड तयार होते. अशा जमिनीस जांभा जमिन असे म्हणतात. यात ओलावा धरून ठेवण्याची क्षमता असते.

१४) कृषी :-

वाई - महाबळेश्वर क्षेत्रात शेती व्यवसाय आढळून येतो. शेतीवर शुष्क रचना व हवामानाचा जास्त परिणाम झालेला आहे. टेकड्यांच्या उतारावर पायऱ्या पायऱ्यांची शेती होते. फळ बागायतीला स्थिनिक अर्थकरणात महत्त्वाचे स्थान आहे.

महाबळेश्वरमध्ये मदार, फलावर, कोवी, राजमा इ. पिके घेतात. परंतु तेथे सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे स्ट्रॉबेरी या पिकाचे उत्पादन सर्वात जास्त प्रमाणात होते. येथील स्ट्रॉबेरी बाहेर जाते. ती मुंबईला व महाराष्ट्रा-बाहेरही पाठविली जाते. व त्यावर तेथील लोकल भागात प्रक्रिया करून अॅम, चॉकलेट यासारखी बरीच उत्पादने घेतली जातात. हे येथील मुख्य पिक आहे. शिवाय भात, हरभरा, गहू, बाजरी, कडधान्ये, ज्वारी व भाजीपाला इ. पिके देखील घेतली जातात.

१५) दळणवळण व वाहनूक प्रकार :-

महाबळेश्वरच्या जवळचे लोहगाव हे विमानतळ पुण्यापासून १३० किमी. अंतरावर आहे. तर जवळचे रेल्वे स्टेशन पुण्याला ११६ किमी अंतरावर तर वाठार स्टेशन ६४ किमी वर मिरज स्टेशन दक्षिण मध्य रेल्वे आहेत. महाबळेश्वर येथे रस्त्यांचा विकास झालेला आहे. परंतु डोंगर भागात असलेले रस्ते अरुंद व चिंचोळ्या भागात गेलेले आहेत.

महाबळेश्वर येथील प्रवासी वाहनूक जास्त करून बसेस व टॅक्सीद्वारेच केली जाते. व मालवाहनूक ही बस ट्रक इ. वाहनांमार्फत केली जाते.

१६) लोकसंख्या :-

२०११ च्या जनगणनेनुसार तेथील लोकसंख्या २२२८७ इतकी आढळते. आसपासच्या ग्रामीण भागात विरळ वस्ती असली तरी शहरी भागात दाट लोकवस्ती आहे.

१७) वसाहती :-

शैक्षणिक सहल प्रदेशात दोन प्रकारच्या वसाहती आढळतात.

अ) ग्रामीण वसाहती ब) नागरी वसाहती

ग्रामीण वसाहती :-

सहल प्रदेशामध्ये काही अपवाद वगळता संपूर्ण ग्रामीण वसाहती पहावयास मिळतात. भौगोलिक परिस्थितीचा वसाहतीच्या स्वनेवर परिणाम झालेला दिसतो. दऱ्यांच्या तळभागावर नदऱ्यांच्या काठी लांब - लांब अंतरावर विखुरलेली खेडी आढळतात. त्यातील घरे अवळ - जवळ असलेली पुंजक्यासारखी आढळतात. पाणी, रस्ते, यांच्या साविधान् खेडी आढळतात. खेड्यांची अंतर्गत स्वना काही ठिकाणी रेखाकृती तर काही ठिकाणी पुंजक्याची आढळते.

नागरी वसाहती :-

सहल प्रदेशामध्ये पांचगणी व महाबळेश्वर, या नागरी वसाहती आहेत. पांचगणी - महाबळेश्वर येथे पर्यटनाच्या दृष्टीने हॉटेल्स आकर्षक लॉजिंगसाठी इमारती बांधलेल्या आहेत.

१५) महाबळेश्वर :

पांचगणी-महाबळेश्वर परिसराला 'महाराष्ट्राचे नंदनवन' म्हणतात. वाईपासून ३२ किमी साताऱ्याच्या वायव्येस ५३ कि.मी. वर महाबळेश्वर हे वसले आहे. निसर्गरम्य वातावरणामुळे कोठीही परदेशी तेथे बसून जातो. पर्यटकांचे शहर म्हणून याची गणना केली जाते. तेथे प्रेक्षणीय स्थळांची संख्या विपूल आहे. हे शहर ब्रिटीशांनी बसवले व विकसीत केले. सन १७७३ ला पेशवे दरवारातील इंग्रजी प्रतिनीधी चार्ल्स मॅलेट्याने सर्वप्रथम महाबळेश्वर भागाला भेट दिली.

क्षेत्र महाबळेश्वर हे पौराणिक काळापासून एक तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. या क्षेत्राविषयी पद्मपुराणाच्या सह्याद्री खंडात एक कथा दिली आहे.

अतिबल व महाबल या नावाने दोन राक्षस बंधू होते. ते दोघेही उन्मत्त होऊन जनतेचा छळ करू लागले. सर्व लोक ब्रम्हा, विष्णू, आणि महेश यांना शरण गेले आणि आपले या राक्षसांपासून रक्षण करण्याची त्यांना विनवणी केली. हे तिन्ही देव राक्षसांना ठार मारण्यासाठी त्यांच्याशी लढू लागले. श्री विष्णूने युद्धामध्ये अतिबलाचा पराभव करून त्याला ठार केले. तथापि महाबल या प्रचंड शक्तीमान दैत्यापुढे या तिन्ही देवांचे काही चालेना म्हणून शेवटी या तिघांनीही महाभाया आदिशक्ती देवीची आराधना केली. देवी प्रसन्न होऊन तिने आपल्या विलक्षण सामर्थ्याने महाबलांचा संहार केला. येथे महाबळेश्वर व अतिबळेश्वर या नावाची दोन शिवलिंगे आहेत. येथील पंचगंगा मंदीर चांद्रराव मोरे यांनी बांधलेले आहे. ब्रम्हकुंडातून ते पाणी पुसऱ्या कुंडात सोडले आहे. पाण्यातील लिंगावर १४ हातांची एक तांब्याची गणेशमूर्ती आहे.

हे निसर्गरम्य सुंदर ठिकाण पर्यटकांचे खास आकर्षक बनले आहे. बऱ्याच इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या नावांवरून येथील प्रेक्षणीय स्थळांना त्यांचे नाव देण्यात आलेले आहे. महाबळेश्वर परिसरात निसर्ग सौंदर्य न्याहाळण्यासाठी येथे अनेक पॉईंट्स आहेत. महाबळेश्वर मधील प्रेक्षणीय स्थळे :

i) विल्सन पॉईंट

महाबळेश्वरमधील सर्वात उंच असा हा पॉईंट आहे. येथे तीन दिशांना तीन बुरुज आहेत. सिंदोला पार्क या मिरज संस्थानिकांच्या बंगल्यावरून गेल्यास आपण पहिल्या बुरुजापारी येतो. येथून दक्षिणेकडे पोन्नो ग्रांड, मकरंदगड आणि कोयना खोऱ्याच्या आसमांत विसतो.

दुसऱ्या बुरुजावर प्रातःकाळी आल्यास सुयोऱ्याचे अप्रतिम दर्शन घडते. तसेच पुर्वेला टेबल लॅन्डच्या कुशीत वसलेली पांचगणी दिसते. लिंगमळ्याची वाट तेथूनच सुरु होते.

तिसऱ्या बुरुजावरून उल्लेखील क्षेत्र महाबळेश्वर, एल्फिस्टन पॉईट, कॅजॉट पीक पॉईट खालचे संजणवाडी गाव व वेण्णा नदीचे खोरे दिसते.

ii) गड्डु गेरवा संशोधन :-

विल्सन पॉईटच्या जवळच गड्डु गेरवा म्हणजे व्हीट रिसर्च सेंटर आहे. येथे गव्हावरील तांबेरा रोगाचा अभ्यास व संशोधन चालते. गेली ५५ वर्षे हे केंद्र कार्यरत आहे.

iii) बगदाद पॉईट

हा देखील प्रेक्षणीय पॉईट आहे. परंतु येथे चालत जावे लागत असल्याने गर्दी नसते. परंतु सौंदर्य मात्र वर्णनातीत आहे.

iv) लिंगमळा घबघबा :

पांचगणी या रस्त्यावरील मेरगुताड या गावाजवळ हा घबघबा आहे. वेण्णा नदीचा प्रवाह उंच कड्यावरून सुमारे ४०० फूट खाली खोल खोल दरीत उडी घेतो.

v) शेडमंड शॉक व मारखरीया पॉईट :

केटस पॉईटच्या उजव्या बाजूला मिडल्स होम आहे. या कड्यावरील मोठ्या शिलाखंडाची रचना सुईच्या अणीसारखी असल्याने त्याला मिडल्स होम म्हणतात. केटस पॉईटवरून जोर खोऱ्यातील जंगल, कृष्णाखोरे धोम व बलकवडी धरणे, बसोर कमळगड, पुढे उजवीकडे पांजवगड, व मांढरेदेवीचा डोंगर दिसतो. गळर्नर सर जॉन मल्कामच्या 'केट' कऱ्येला हा पॉईट आवडल्याने तिचे नाव देण्यात आले आहे.

केटसच्या शेजारी एकोपॉईट आहे येथे उभे राहून पश्चिमेकडील विस्तीर्ण पऱ्यांच्या दिशेने मोठ्या आवाजाने उच्चारलेल्या हवनीचे पाठोपाठ -चार-पाच प्रतिध्वनी उमटतात.

vii) वेण्णा लेक व प्रतापसिंह उद्यान :

महाबळेश्वर-पांचगणी रोडवर ४ कि.मी. वर वेण्णा नदीचे पाणी आडवल्याने वेण्णा तलाव निर्माण झाला. येथे पर्यटक नौकानयन व जलविहार करतात. धोड्यावरून रपेट ही मारता येते.

तलावाच्यामागे धनदाट झरण्याच्या शेजारीरस्त्याला लागून प्रतापसिंह उद्यान आहे.

viii) क्षेत्र महाबलेश्वर :-

महाबलेश्वरच्या उत्तरेला ५ कि.मी. वर हे ठिकाण आहे. येथे अनेक मंदिरे आहेत. महाबलेश्वरच्या शिवमंदीरावरूनच या गावाला महाबलेश्वर नाव पडले. हे मंदीर १२ व्या शतकातील यादव हाश्यात सम्राट सिधणदेव राजाने बांधले. मंदिरातच अतिबलेश्वर हे २ रे हेमाडपंति शिवमंदीर आहे. जवळच पंचगंगेचे मंदीर होते. येथे कृष्णा, कोयना, वेष्णा, सावित्री व गायित्री या पाच नद्यांचा उगम झाला. त्या येथे लुप्त होऊन वेगवेगळ्या कड्यावर पुन्हा एकत्र होऊन वाहू लागल्या. गोमुखातून याद्याची सात धार कुंडात पडते. येथे दर १२ वर्षांनी भागीरथी व ६० वर्षांनी सरस्वती नदी एकत्र होते असे मानतात.

ix) ऑर्घर झीट व विंडो पॉईट :

महाबलेश्वरच्या आग्नेय ठोकाला कड्यावरती 'ऑर्घर झीट' हा सर्वात प्रेक्षणीय पॉईट आहे. ऑर्घर मॅलेट याच्या स्मरणार्थ याला नाव दिले. या कड्यावरून डाव्याबाजूला सावित्रीच्या खोऱ्याचे खोल कडे तर उजव्या बाजूला जोर खोऱ्याचे घनदाट आरण्य दिसते. रायगड, तोरणा, कांगोरी व ठवळ्या हे किल्ले दिसतात. या पॉईटपासून खाली २०० फूट अंतरावर विंडो पॉईट आहे. येथे दगडांची छिडकीसारखी नैसर्गिक रचना पाहायला मिळते. या छिडकीतून निसर्गाचे अद्भुत दर्शन घडते.

x) हल्लीचा माथा :

पर्वत शिखरांचे हे पश्चिमेकडील सर्वात लांबचे ठोक म्हणता येईल. याची रुंदी ३७.मी. खोली सुमारे १०० मीटर इतकी आहे. त्यामुळे नैडविक पॉईटवरून याचा आकार हल्लीचा माथा आणि मोडेंसारखा दिसतो.

xii) बॉम्बे पॉईट :

एस्. टी. स्टॅण्ड पासून नैऋत्येला ४ कि.मी. वर हा पॉईट आहे. जुन्या मुंबई रस्त्याजवळ हा पॉईट असल्याने याला 'बॉम्बे पॉईट' हे नाव पडले. अस्ताला जाण्याच्या सुयचे परनि हे या पॉईटचे खास आकर्षण आहे. तेव्हा तेथे अरपूर गर्दी होते. दगांच्या प्रमाणानुसार येथे सूर्य मावळताना त्याचा आकार लांब, गोल हागरीसारखा, चौकोनी पंतंगाकृती असा वेगवेगळा होत असतो.

या शिवाय महाबलेश्वरमध्ये कॅसल रॉक, एल्फिस्टन पॉईट, ब्रह्मरथ, कूनॉट पिक, हंटर पॉईट, घोबी धबधबा, ब्रॉडविक पॉईट, शॉर्ट पॉईट, फिकलंड पॉईट, हेलन्स पॉईट्स इ. अनेक प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. अशाप्रकारे महाबलेश्वर हे रम्य ठिकाण आहे.

१९) सारांश :-

या अभ्यास सहालीमधून मनोरंजना बरोबर विविध प्रदेशांची ऐतिहासिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, आर्थिक माहिती समजली. यापूर्वी ही माहिती फक्त पुस्तकांमधून वचली होती. प्रादेशिक भिन्नेनुसार हवामान, प्राकृतिक रचना, आर्थिक परिस्थिती, व्यवसाय यामध्ये फरक होत गेलेला दिसला. अशा प्रकारच्या अभ्यास सहाली प्रत्येकाच्या स्मरणाने कायमच्या राहतात.

संदर्भ ग्रंथ

- १) भारताचा भूगोल - प्रा. डॉ. सांगे
- २) भारताचा भूगोल - प्रा. खतिब
- ३) लोकसंख्या भूगोल - प्रा. अहिरराव व इतर
- ४) मानवी भूगोल - प्रा. खतिब

* श्रीगणेशाय नमः *

यावर्षी शिवाजी विद्यापीठाच्या बी. ए. भाग-३ झुगोन प्रात्यक्षिक पेपर क्रमांक १४ च्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे आमच्या महाविद्यालयाच्या झुगोन विभागाची शैक्षणिक सहल महाबळेश्वर ठिकाणी आयोजित केली. या अभ्यास सहलित्ते संयोजन व मार्गदर्शन मा. प्रा. विनोद वीर, प्रा. हाके व कदम यांनी केले. त्यांच्या मार्गदर्शनाबद्दल मी त्यांची श्रेणी आहे.

जनता शिक्षण संस्था व मा. प्राचार्य यांनी सहलित्ता परवानगी दिली व सहकार्य केले त्याबद्दल मी त्यांची अत्यंत आभारी आहे. प्रयोगशाळा परिचर, कार्यालयीन कर्मचारी व सेवक यांनीही सहकार्य केले. त्याबद्दल त्यांचेही आभार.

विद्यार्थ्यांची सही :- Rubhosalu.

विद्यार्थ्यांची सही : ब्रोसले प्रिती लक्ष्मण
नाम
सही :

रोल नं./ परीक्षा नं. : 31 / 59658